

УДК 796.051:342

ДУХОВНІСТЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СПОРТСМЕНА

Л. В. Зінченко

orcid.org/0000-0001-7927-3535

О. С Пономарьов

orcid.org/0000-0003-4698-2620

Розглянуто необхідність духовного виховання спортсмена. Показано роль виховання у формуванні й розвитку його духовного світу і культури. Розкрито значення духовності як важливого джерела особистої відповідальності спортсмена. Визначено цілі, види й напрями відповідальності як у спортивній діяльності, так і за її межами, у тому числі по завершенні спортивної кар'єри.

Ключові слова: спортсмен, виховання, навчально-тренувальний процес, духовність, духовний світ, відповідальність, спортивна діяльність, культура.

SPIRITUALITY AND RESPONSIBILITY OF A SPORTSMAN

L. Zinchenko, O. Ponomaryov

The article considers the necessity of sportsman spiritual education. Shown the role of this education in the formation and development of his spiritual world and culture. Revealed the significance of spirituality as an important source of personal responsibility of the sportsman. Defined goals, types and directions of responsibility both in sporting activities, and beyond its limits, including at the end of a sports career.

The insufficiently solved aspects of the problem lie in the plane of the systematic approach to the organization of the purposeful formation of the spirituality of the sportsman, the development of his spiritual world and the implantation of a responsible attitude towards himself, the teachers and trainers, teammates and rivals. It seems also insufficiently studied the issue of developing these qualities in the general context of the formation of a humanistic system of life goals and values and understanding of his mission, purpose and meaning about his life. In other words, requires a more in-depth study and the problem of the formation of sportsman's outlook as a fully developed person.

The notion of spirituality is associated with the phenomenon of responsibility, which carries is important meaning to the load in pedagogy, including sports.

The degree of development of the spiritual world, culture, morals and responsibility of the sportsman is particularly clearly manifested in the relationship with his comrades in the team sports. Here, his individual responsibility is formed under the essential influence of the sense of team responsibility and becomes a kind of manifestation.

The sportsman's responsibility is closely linked with his moral principles and beliefs, with his vital values.

In this regard, it is necessary to understand the existence of certain differences in the nature of the responsibility of the sportsman in individual and in team sports. Therefore, in individual views, he answers in the first mainly for himself and for the results of his own performance in the competitions. In conditions of team struggle, responsibility arises not only for individual actions, but also for the nature of the sportsman's interaction with other members of the team, and even for the moral state of the team and the psychological climate in it.

Keywords: sportsman, upbringing, training process, spirituality, spiritual world, responsibility, sports activity, culture.

Усе більш широкий розвиток фізичної культури й комерціалізація спорту несуть у собі як безсумнівні позитиви, так і певні негативи. Прагнення спортсмена будь що перемагати, не зважаючи ні на етичні норми, ні на можливість нанесення шкоди здоров'ю суперників та навіть самому собі, вимагає серйозного аналізу тих психолого-педагогічних проблем, які пов'язані з духовно-моральним вихованням та особистісним розвитком спортсмена. Сьогодні постать спортсмена стає одним із надзвичайно популярних і авторитетних особистостей. Його вплив на людей, першочергово на молодь, має бути спрямованим на прищеплення їй гуманістичних цінностей, на формування в кожній молодій людині глибокого розуміння своєї особистої відповідальності не просто за свої дії та їхні наслідки, а за долю країни загалом. А для цього сам спортсмен повинен виступати не тільки як своєрідний герой, переможець, але, беззаперечно, як духовно багата, культурно та інтелектуально розвинена авторитетна особистість й справжній лідер.

Таким чином, сьогодні вкрай важливої значущості й актуальності набуває проблема розвитку духовності й відповідальності спортсмена. Одночасно разом з цим виникає ціла низка проблем психолого-педагогічного й культурологічного характеру, пов'язаних із уточненням понять духовності та відповідальності, з розумінням горизонтів виховання духовності та забезпечення належного рівня духовності освітнього й соціокультурного простору взагалі.

Зв'язок проблеми з актуальними теоретичними та прикладними питаннями зумовлений, з одного боку, необхідністю розробки й використання теоретичних та логіко-методологічних засад цілеспрямованого застосування інноваційних способів, засобів і педагогічних технологій духовно-культурного виховання студентів спортивного профілю. З іншого ж боку, проблема їхнього виховання має суто прикладну значущість для освітньої практики, перш за все для практики спортивної педагогіки. Моральність, духовність і відповідальність, як надзвичайно важливі атрибутивні риси особистості спортсмена, необхідні йому ще й у більш ширшому аспекті. Йдеться про те, що вони істотною мірою визначатимуть не тільки характер його спортивних виступів і поведінки, але й загальну спрямованість, зміст і характер його життя й діяльності по закінченню активної спортивної кар'єри.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми вважаємо за доцільне розпочати з розгляду стану досліджень понять духовності та відповідальності, а потім перейти до публікацій, присвячених характерним особливостям цих феноменів у галузі фізичного виховання і спорту. Сенс цього аспекту проблеми тісно пов'язаний з такими фундаментальними поняттями загальної педагогіки, як виховання духовності і духовність виховання. У більш загальному контексті феномен духовності як специфічний концепт необхідно розглядати як важливу інтегральну характеристику освітнього і навіть взагалі всього соціокультурного простору. У цьому сенсі вона визначає цілі, зміст і характер освіти і навчально-тренувального процесу. Можна покликатись на тезу про освітню реальність та зіткнення духовного потенціалу людини з духовністю зовнішньої культури, запропоновані литовським дослідником Й. Кевіасом. Істотний внесок у вивчення процесів розвитку духовності належить О. Отич.

Відомий український філософ С. Б. Кримський підкреслює, що «людина є, перш за все, істотою, якій притаманні внутрішній світ, духовність, своя доля і звернення до вищих цінностей» [6, с. 5]. Тоді ж як багатьом студентам і навіть, як це не дивно, певній частині викладачів і тренерів притаманне досить слабе уявлення про сенс духовності. Це часто виявляється одним із наслідків технократичного типу мислення й масового характеру освіти. Але ж далеко не випадково Карл Ясперс писав, що «в існуванні масового порядку всезагальна освіта наближається до *вимог середньої людини*». Філософ підкреслював, що «духовність гине, поширюючись у масі, раціоналізація, доведена до грубої моментальної доступності розуму, привносить у кожную сферу знання процес збіднення». За його переконанням, «з нівелюючим масовим порядком *зникає той освічений шар*, який на основі постійного навчання набув дисципліну думок і почуттів і здатний відгукуватися на духовні творіння» [9, с. 159]. На жаль, така ситуація стає визначальною тенденцією розвитку освіти, також й вищої, також й системи підготовки спортсменів.

Практика свідчить, що багато хто з тренерів убачає свою місію не тільки в підготовці спортсмена до високих результатів, але й у його належному особистісному розвитку, у формуванні його духовного світу й гуманістичного світогляду. Їх по праву можна віднести до педагогічної еліти. Розглядаючи духовно-моральнісний аспект феномена цієї еліти, Г. Васянович та О. Будник підкреслюють, що «душа і розум відповідальні не тільки за тіло, але й за честь та гідність людини, і в цьому проявляється духовно-моральне її наповнення і шляхетність. І в цьому прояві легко побачити тісний зв'язок між духовно-моральнісним і естетично-прекрасним в діяльності педагога» [4, с. 106].

Поняття духовності пов'язане з феноменом відповідальності, який несе вагоме смислове навантаження в педагогіці, також й спортивній. На думку Р. С. Нємова, суттєвою ознакою відповідальності є готовність і здатність людини особисто відповідати за те, що відбувається з нею та іншими людьми. Він упевнений, що «відповідальна людина робить все, залежне від неї, щоб змінити стан справ на краще» [7, с. 284]. Як пишуть О. Пономарьов та М. Чеботарьов, «глибоке осмислення проблеми людської відповідальності відкриває можливість дійти висновку про те, що вона має розглядатися не тільки як соціально-психологічна, але й як духовно-соціальна проблема. Це зумовлено тим, що вона найтіснішим чином пов'язана з філософськими питаннями про сенс життя» [8, с. 104]. А це ж питання має зі всією необхідністю стояти перед кожним спортсменом, оскільки його суто спортивна кар'єра завжди досить обмежена у часі та й часто пов'язана з можливістю травм фізичного і морально-емоційного характеру.

Нам уже доводилося зауважити, що «професійна і соціальна відповідальність кожної людини, причетної до фізичної культури і спорту, відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні, належному функціонуванні та розвитку соціокультурного простору суспільства, у якому відбувається її діяльність. Сама ж сфера її діяльності виступає важливим компонентом культури цього суспільства, засобом забезпеченні фізичного й морального здоров'я його громадян, формування сприятливого соціально-психологічного клімату» [5, с. 7]. Тут не можна не погодитися з думкою М. О. Бердяєва, який

підкреслював, що «не в політиці і не в економіці, а в культурі здійснюються цілі суспільства» [3, с. 162]. З цієї тези безпосередньо випливає розуміння значущості культури взагалі й фізичної культури зокрема як життєво важливого, досить потужного й надзвичайно ефективного засобу успішного досягнення цілей, які суспільство ставить перед собою і які спрямовані на покращення життя людей.

Міра розвиненості духовного світу, культури, моралі й відповідальності спортсмена особливо чітко виявляється у взаємовідносинах із товаришами в командних видах спорту. Тут його індивідуальна відповідальність формується під істотним впливом почуття командної відповідальності і стає своєрідним її проявом. У зв'язку з цим К. Є. Байбеков у своєму дослідженні цілком справедливо вказує, що «міжособистісна взаємодія у спортивній команді з позицій соціальної педагогіки орієнтована на організацію групової соціальної роботи, яка забезпечує створення умов для підтримки молодого людини через активізацію власних можливостей» [2].

Аналіз відомих нам джерел, що містять результати досліджень, а також низки публікацій з проблеми формування духовного світу спортсмена та його відповідальності свідчить про те, що спортивна педагогіка усвідомила значення цієї проблеми і для виховання духовності самого спортсмена, і для допомоги йому в усвідомленні й розумінні великої суспільної значущості його особистої культури ще й з позицій його авторитету і впливу на молодь.

Недостатньо вирішені аспекти проблеми лежать у площині системного підходу до організації цілеспрямованого формування духовності спортсмена, розвитку його духовного світу та прищеплення відповідального ставлення до себе, до педагогів і тренерів, до товаришів по команді та до суперників. Недостатньо дослідженим є питання щодо розвитку цих якостей в загальному контексті формування у спортсмена гуманістичної системи життєвих цілей і цінностей та розуміння своєї місії, призначення й сенсу свого життя. Іншими словами, вимагає більш глибокого вивчення і проблема формування світоглядних позицій спортсмена як усебічно розвинутої особистості.

Мета статті полягає в аналізі шляхів, способів і педагогічних технологій формування духовно-культурного світу спортсмена, а також прищеплення йому почуття особистої відповідальності як за його власні вчинки і поведінку, так і за прояви його активної життєвої позиції, за небайдужість до долі країни.

Практично кожна людина, і студент – не виняток, прагне стати особистістю й отримати відповідне визнання себе саме як особистості з боку суспільства чи, принаймні, з боку свого безпосереднього оточення. Не випадково видатний психолог А. Маслоу, досліджуючи людські потреби, у своїй піраміді потреб поставив на її найвищій щаблі саме потреби у визнанні, повазі та самоактуалізації. Однак уже саме осмислення спортсменом цієї проблеми постає важливим кроком у його духовно-культурному розвитку, а прагнення її належного розв'язання й практичної діяльності у напрямку умов забезпечення задоволення вказаних потреб вимагає відповідального ставлення до себе, до своїх дій, поведінки та характеру взаємовідносин з іншими людьми.

Молода людина, плануючи присвятити себе спорту, має добре розуміти, що ця сфера суспільного життя не тільки сприяє можливості максимальної реалізації свого особистісного потенціалу й відповідного визнання, але виступає джерелом небезпечних травм. Як поле жорсткої боротьби, прагнення першості й відповідної конкуренції, спорт характеризується застосуванням низки засобів, інколи далеких від моралі. Ці засоби можуть охоплювати як спроби непомітно завдати фізичної шкоди суперникові, так і застосування тих чи інших заборонених допінгових засобів, щоб отримати певну перевагу над суперником. Духовність спортсмена, його совість та відповідальність зумовлюють його прагнення виключно до чесної боротьби.

Таким чином, духовність спортсмена постає одним із джерел розвитку його відповідальності й таких його якостей, як гідність, чесність і шляхетність. А їхній розвиток стає потужним регулятором діяльності й поведінки спортсмена. Більш того, він повинен розуміти свою відповідальність за можливість самої спроби використання вказаних негідних засобів не тільки ним самим, але також й іншими спортсменами, також його партнерами по команді. Отже, відповідальність спортсмена виявляється тісно пов'язаною з його моральними принципами й переконаннями, з його життєвими цінностями.

У зв'язку з цим необхідно розуміти існування певних відмінностей у характері відповідальності спортсмена в індивідуальних і в командних видах спорту. Так, в індивідуальних видах він відповідає першочергово переважно за себе й за результати власного виступу на змаганнях. В умовах командної боротьби відповідальність виникає не тільки за ті чи інші індивідуальні дії, але й за характер взаємодії спортсмена з іншими членами команди і навіть за моральний стан команди та психологічний клімат в ній. Дійсно, характер взаємовідносин між членами команди здатні визначальною мірою впливати на їхні спільні та індивідуальні дії. А це, врешті-решт, зумовлює можливості як перемоги, так і поразки, досягнення чи недосягнення очікуваного результату. Таким чином, налаштованість кожного учасника й команди цілісного організму на бажаний результат, тобто тільки на перемогу, уже сам по собі стає

потужним чинником досягнення перемоги. Крім того, налаштованість команди активізує мотивацію кожного учасника на взаємодію, яка й призводить до перемоги.

Кожний вид спорту характеризується діями і поведінкою спортсменів, які чітко регламентують затвердженими правилами. Самі ці правила призначені як для забезпечення чесності та неупередженості дій спортсменів під час змагань, а також для чіткості суддівства. Спортсмен, який бере участь у змаганнях, повинен добре знати ці правила й обов'язково дотримуватися їхніх положень, беззаперечно сприймаючи дії і рішення арбітра. Адже навіть хлопчачі, що ганяють м'яч у дворі, дотримуються певних, заздалегідь обумовлених і взаємоузгоджених правил. У протилежному ж разі їхня гра перетворилася б на банальну сварку чи навіть переросла б у бійку. Отже, відповідальність спортсмена цілком природно впливає з правил, установлених для відповідного виду спорту, й полягає в обов'язковому їхньому дотриманні кожним учасником змагань, а також у чіткому усвідомленні ними абсолютної неприпустимості порушення цих правил.

Додаткові вимоги до дисципліни змагань і дотримання правил виникають з принципів комерціалізації спорту, результатом якої стає пряма залежність розміру винагороди від досягнутих спортсменом чи командою результатів. Слід підкреслити, що в умовах жорсткої боротьби, характерної для командних змагань професійних спортсменів, істотно зростає як роль відповідальності спортсменів за дотримання встановлених правил для відповідного виду спорту, так і їхньої відповідальності за своє здоров'я та здоров'я інших учасників цих змагань, також і з команди суперників. Необхідність виховання духовності й порядності спортсменів та прищеплення їм такої відповідальності яскраво демонструє життєва практика, коли багато хто з них, діючи на межі умов, установлених правилами, або, як прийнято сьогодні говорити, «на грані фолу», часто переходить цю грань, наносячи навмисно чи мимовільно травми гравцям команди суперника, а то навіть і своїм товаришам по команді. Так, про справедливість цього твердження може свідчити перегляд практично будь-якого футбольного чи баскетбольного матчу між професійними командами.

Цілком зрозуміло, що не тільки спортсмен повинен приділяти належну увагу формуванню своєї відповідальності. Істотну роль у вихованні цієї його вкрай важливої якості повинен відігравати тренер. Не менш важливою має бути і роль судді. Узагалі будь-яка людина, що пов'язала життя й діяльність зі сферою фізичної культури і спорту, має насамперед сама визначати свої цілі, свої власні індивідуальні прагнення та інтереси, завдання та очікування. При цьому вона повинна виходити з результатів об'єктивної критичної оцінки своїх можливостей й відповідним чином обирати свій життєвий шлях. Йдеться не лише про вибір певного виду спорту, а й про стратегічні очікування чи бажані результати, яких людина прагнула б досягти. Водночас вона повинна критично оцінити й ті переваги, яких вона змогла б отримати від того, якому виду своєї діяльності у спортивній сфері вона присвячує своє життя. При цьому людина обов'язково має враховувати не тільки свої індивідуальні цілі, прагнення та інтереси та можливості їхнього задоволення, але й свою соціальну відповідальність. Сама ж ця соціальна відповідальність передбачає раціональне поєднання цієї людиною своєї освітньої, трудової і спортивної діяльності та її спрямування на цілі свого фізичного, інтелектуального й духовно-культурного розвитку як цілісної особистості. З позицій розглянутої вище сукупності модальностей, це означає відповідальність цієї людини перед суспільством за надану ним саме їй можливість успішного досягнення високих спортивних результатів.

Соціальна відповідальність спортсмена абсолютно не виключає власної його відповідальності перед самим собою за своє життя і здоров'я, за свій фізичний та інтелектуальний, моральний і духовно-культурний розвиток. Сам сенс і сутність поняття «відповідальність спортсмена» слід розглядати в набагато ширшому плані, ніж це уявляється на перший погляд. У дійсності воно вимагає від спортсмена чіткого розуміння того, що життя швидкоплинне, а тривалість його активних занять спортом досить обмежена. Отже, як не прикро, неминуче настане час, коли він відчуватиме, що в нього і сили не ті, і швидкість реакції на ті чи інші звичні ситуації помітно падає, а результати, які ще вчора уявлялися йому цілком реальними, сьогодні вже стали недосяжними.

Належне розуміння спортсменом того, що час активних занять спортом підходить до свого завершення, і що йому необхідно організувати принципово новий, постспортивний період свого життя, вимагає відповідальної підготовки – моральної, організаційної, емоційної та матеріальної. Перш за все необхідно спокійно ставитися до цього. Потім слід визначитися з вибором виду діяльності та її змісту. Нарешті, потрібно правильно ставитися до режиму заощадження зароблених коштів, оскільки, принаймні упродовж певного періоду, звичні раніше високі заробітки істотно зменшаться. Ось чому колишньому спортсменові доведеться не просто усвідомити нові умови, але й побудувати раціональний характер життя.

А це не так просто. По-перше, ця людина звикла до високих гонорарів, а по-друге, часто вона вже завела сім'ю, яку доводиться годувати. Разом з тим, особистісний потенціал колишнього спортсмена і його морально-вольові якості, сформовані й загартовані в жорстких умовах запеклої спортивної боротьби з суперниками та й з самим собою, здатні ставати надійною його опорою в постспортивному житті.

Аналіз життєвої практики дозволяє стверджувати, що існує доволі не просто раціональна організація свого життя й діяльності колишніми відомими спортсменами, але й успішне досягнення ними вершин у принципово нових сферах діяльності, які він опанував у новому житті. Дійсно, можна навести багато прикладів, коли спортсмен, закінчивши активні заняття улюбленим видом спорту, успішно реалізує свій особистісний потенціал і досягає істотних результатів у тренерській діяльності чи в науці, в освіті чи в бізнесі, у політиці чи в державному управлінні й місцевому самоврядуванні. Так, знаменитий колись штангіст Аркадій Воробйов став доктором медичних наук, ректором медичного інституту. Більш близьким для нас прикладом слугує колишній видатний боксер Віталій Кличко, успішна діяльність якого на відповідальній посаді мера Києва, безперечно, заслуговує уваги й поваги.

Колишній півзахисник футбольної команди «Манчестер Юнайтед» та збірної Північної Ірландії Філіп Малрейн по закінченні спортивної кар'єри присвятив себе релігійній діяльності і згодом став католицьким священиком. Колишній півзахисник київського «Динамо» та збірної Сербії Горан Гавранчич по завершенні футбольної кар'єри втілює дитячу мрію і вивчився на архітектора. Першим з українських спортсменів став політичним діячем і народним депутатом знаменитий рекордсмен у стрибках з жердиною Сергій Бубка, який за чотири роки активної роботи у Верховній раді України подав вісім законопроектів.

Знаменитий баскетболіст Майкл Джордан, який заробив за час своєї спортивної кар'єри біля півмільярда доларів і став кумиром молоді всього світу, по її завершенні став зразковим батьком і сім'янином, педагогом і мислителем. Свого часу Хуліо Іглесіас уважали перспективним футболістом, який виступав за дубль мадридського «Реала», але через численні травми після автомобільної аварії та тривалого лікування був змушений припинити спортивну кар'єру, що дало світовій культурі справді видатного й неповторного співака. Ще один відомий футболіст валієць Вінні Джонс став популярним кіноактором. Можна навести безліч прикладів, коли колишні відомі спортсмени стали досить успішними людьми.

Наведені та інші приклади свідчать про те, що розвинений духовний світ та відповідальне ставлення спортсмена до себе і до своєї діяльності в спорті поступово трансформується в загальне відповідальне ставлення до свого життя, як індивідуального, так і суспільного. І це ставлення стає один з його важливих життєвих принципів. Відповідальність у поєднанні з духовністю, рішучістю та наполегливістю стає запорукою успішного й наполегливого оволодіння ним «секретами» плідних тренувань та успішних виступів на змаганнях. А ці успіхи, у свою чергу, дають можливість загартувати волю, здатність долати невдачі і правильно будувати своє життя після поразок, зміцнюють і помітно збагачують його духовний світ і його загальну культуру. Ми впевнені, що життєвий успіх колишнього спортсмена в його постспортивному житті істотною мірою залежить від рівня розвитку його духовного світу.

На сьогодні аналіз практики планування спортсменом свого життя по закінченні спортивної кар'єри, формування життєвих планів та їхня реалізація стають достатньо складною справою для більшості людей. Їм психологічно та організаційно виявляється складно пристосуватися до принципово нових умов життя. Перед ними постає складна проблема, зумовлена психологічною резистентністю, тобто своєрідним опором психіки людини складним життєвим трансформаціям. Цю проблему детально досліджують Т. Д. Арабаджи та О. С. Пономарьов [1]. Тому, на жаль, досить поширені випадки, коли спортсмен після серйозної травми чи просто по закінченні виступів не знаходить себе, і постспортивне життя не стає для нього широким полем нових можливостей і яскравих успіхів. Алкоголь, асоціальна поведінка зводять нанівець колишні успіхи, славу й життєві надії, руйнують особистість. І ці випадки пов'язані з недоліками духовності й відповідальності спортсмена.

Спортивна кар'єра, навіть досить успішна, колись неминуче закінчиться. Тому спортсмен має глибоко розуміти це, і розвиток його відповідальності є важливим чинником і водночас неодмінним елементом його особистісного розвитку. Саме цей розвиток і стає надійною запорукою його життєвого успіху, запорукою успішної реалізації його особистісного творчого потенціалу. Таким чином, з позицій цього розуміння навчально-тренувальний процес повинен передбачати і фізичний розвиток спортсмена, й розвиток інтелектуальних та морально-вольових його якостей. У системі цих якостей чільне місце має належати почуттєвій відповідальності й розвиненому духовному світу.

Формування духовності та відповідальності спортсмена повинно ставати одним з основних завдань його саморозвитку й самовиховання. Послідовному й цілеспрямованому вирішенню цих завдань мають бути присвячені зусилля не тільки спортсмена, а й його педагогів, тренерів і команди. Що вищим буде рівень розвитку його духовності та відповідальності, то кращими будуть і спортивні результати, і життєві успіхи спортсмена по закінченні спортивної кар'єри, то більшим буде його задоволення своїм життям і відчуття щастя.

Розглянуті положення відкривають можливість дійти таких цілком обґрунтованих висновків. По-перше, зростання ролі спорту в суспільному житті призводить до істотного посилення впливу особистості та досягнень спортсмена на людей, першочергово на молодь. Успішні й знамениті спортсмени стають

кумирами молодих людей. Багато хто з молодих людей прагне наслідувати їх, копіювати їхні вчинки й поведінку.

По-друге, у зв'язку з цим мають зростати суспільні вимоги до особистості спортсмена та до його поведінки. Насамперед йдеться про його почуття власної відповідності. Спортсмен повинен розуміти, що він є відповідальним за свої дії, вчинки і поведінку перед собою, перед своїми фанатами і перед суспільством. Ця відповідальність істотною мірою визначає його життєву траєкторію та характер її практичної реалізації.

По-третє, відповідальність спортсмена поширюється на його спортивну діяльність, на чесність дотримання встановлених правил ведення ним боротьби з суперником, і на його життя й діяльність по завершенні спортивної кар'єри. Тут мається на увазі належне матеріальне забезпечення своєї сім'ї та гідні взаємовідносини з людьми, які викликають повагу до нього і його життя.

По-четверте, одним із важливих джерел формування у спортсмена почуття відповідальності виступають його духовність і культура, які трансформуються в чесність і порядність, у прагнення до належного особистісного розвитку. Саме багатий внутрішній духовний світ постає визначальною передумовою його відповідального ставлення і до спорту, і до свого позаспортивного життя.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні як шляхів, засобів і педагогічних технологій розвитку духовності та відповідальності спортсмена, так й теоретичному та експериментальному вивченні умов ефективності її практичного застосування в навчально-тренувальному процесі та в системі виховання і особистісного розвитку спортсмена.

Література

1. Арабаджи Т. Д. Психологічна резистентність спортсмена при його підготовці до постспортивного життя / Т. Д. Арабаджи, О. С. Пономарьов // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2011. – № 4. – С. 17-24.
2. Байбеков К. Е. Формирование социальной ответственности у спортсмена: На примере командных видов спорта / К. Е. Байбеков. – Дис... канд. пед. наук. – 13.00.02. – Тамбов, 2004. – 184 с.
3. Бердяев Н. А. Смысл истории / Николай Бердяев. – Москва : Канон+, 2002. – 448 с.
4. Васянович Г. П. Педагогічна еліта як феномен сучасності: духовно-моральний контекст / Григорій Васянович, Олена Будник // Лідер. Еліта. Суспільство. – 2017 – № 1. – С. 96-108.
5. Зінченко Л. В. Відповідальність у сфері фізичної культури і спорту [Текст] : Навчально-методичний посібник / Л. В. Зінченко, О. С. Пономарьов. – Харків : НТУ «ХПІ», 2018. – 70 с.
6. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття / С. Б. Кримський: [З циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.]. – Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 32 с.
7. Немов Р. С. Практическая психология: Познание себя, влияние на людей: Учеб. пособие / Р. С. Немов. – Москва : ВЛАДОС, 1997. – 320 с.
8. Пономарьов О. С. Відповідальність в системі професійної компетентності фахівця: навч.-метод. посібник / О. С. Пономарьов, М. К. Чеботарьов. – Харків: Вид-во Підручник НТУ «ХПІ», 2012. – 220 с.
9. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс: пер. с нем. – М.: АСТ, 2013. – 285 с. – (Новая философия).

References

1. Arabadzhi T. D. Psihologichna rezistentnist sportmena pri yogo pidgotovtsi do postsportivnogo zhittya / T. D. Arabadzhi, O. S. Ponomarov // Teoriya i praktika upravlinnya sotsialnimi sistemami. – 2011. – # 4. – S. 17-24.
2. Baybekov K. E. Formirovanie sotsialnoy otvetstvennosti u sportmena : Na primere komandnyih vidov sporta / K. E. Baybekov. – Dis...kand. ped. nauk. – 13.00.02. – Tambov, 2004. – 184 s.
3. Berdyaev N. A. Smyisl istorii / Nikolay Berdyaev. – M.: Kanon , 2002. – 448 s.
4. Vasyanovich G. P. Pedagogichna elita yak fenomen suchasnostI: duhovno-moralniy kontekst / Grigoriy Vasyanovich, Olena Budnik // Lider. Elita. Suspilstvo. – 2017 – # 1. – S. 96-108.
5. ZInchenko L. V. VidpovidalnIst u sferI flzichnoYi kulturi I sportu [Tekst] : Navchalno-metodichniy posIbnik / L. V. ZInchenko, O. S. Ponomarov. – HarkIv : NTU «HPI», 2018. – 70 s.
6. Krimskiy S. B. Zakliki duhovnostI HHI stolIttya / S. B. Krimskiy: [Z tsiklu schorIch. pam'yat. lektSIy Im. A. OlenskoYi-Petrishin, 2002 r.]. – K.: Vid. dIm «KM AkademIya», 2003. – 32 s.
7. Nemov R. S. Prakticheskaya psihologiya: Poznanie sebya, vliyanie na lyudey: Ucheb. posobie / R. S. Nemov. – M.: VLADOS, 1997. – 320 s.
8. Ponomarov O. S. VidpovidalnIst v sistemI profesIynoyi kompetentnostI fahIvtysya: navch.-metod. posIbnik / O. S. Ponomarov, M. K. Chebotarov. – HarkIv: Vid-vo PIDruchnik NTU «HPI», 2012. – 220 s.
9. Yaspers K. Duhovnaya situatsiya vremeni / Karl Yaspers: per. s nem. – M.: AST, 2013. – 285 s. – (Novaya filosofiya)